

ПУНДА О. О.,кандидат юридичних наук,
заступник директора з наукової роботи
(Державний науково-дослідний
інститут митної справи)

УДК 347.121.2

**ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ,
ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ПРИРОДНЕ ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ**

Стаття присвячена визначенню поняття та особливостей здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини в цивільному праві України. Наголошено на проблемі процедуризації цих прав. Визначено особливу роль договірної регулювання процесу здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини та виняткове значення судової прецедентної практики.

Ключові слова: людина, особисті немайнові права, механізм, судовий прецедент.

Стаття посвящена вопросам определения понятия и особенностей механизма осуществления личных неимущественных прав, обеспечивающих естественное существование человека в гражданском праве Украины. Особое внимание уделено проблеме процедуризации этих прав. Определена особая роль договорного регулирования процесса осуществления личных неимущественных прав, обеспечивающих естественное существование человека и исключительное значение судебной прецедентной практики.

Ключевые слова: человек, личные неимущественные права, механизм, судебный прецедент.

The article is devoted to determining of concept and features of implementation of personal non-property rights, providing natural existence of human in Civil Law of Ukraine. Also is emphasized on a problem of implementation of procedures of these rights. Special role of contractual regulation of the implementation of non-property rights providing natural existence of human is defined. Besides, exclusively essence of juridical earlier case-law is determined.

Key words: human, personal non-property rights, mechanism, juridical earlier case-law.

Вступ. Актуальність дослідження особливостей механізму правореалізації (здійснення) особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини, зумовлена тим, що людина визнається найвищою соціальною цінністю сучасного суспільства. Ще в недалекому минулому більшість особистих немайнових прав людини залишались поза увагою вітчизняного законодавства. Регулювання суспільних відносин у сфері здійснення громадянами основних прав обмежувалось лише сферою конституційно-правових норм, а включення можливості приватноправового здійснення цих прав до структури цивільного та сімейного законодавства, за окремими винятками, взагалі не передбачалось. На сучасному етапі становище змінилось. Сьогодні постає необхідність деталізації конституційних положень, що стосуються змісту основних прав людини та переведення їх

у площину практичного правозастосування в повсякденному житті людини через її конкретні суб'єктивні права. Законодавство радикально розширило сферу правового впливу в частині регулювання суспільних відносин щодо благ нематеріального характеру як об'єктів цивільних прав. Особливу увагу привертають питання, що торкаються змісту окремих особистих немайнових прав, які забезпечують природне існування людини.

Ступінь наукової розробки проблеми механізмів здійснення особистих немайнових прав людини є досить високим, про що свідчить масив публікацій теоретичного та практичного характеру. Особливе значення для розвитку доктрини особистих немайнових прав мають наукові праці С.Б. Булеци, Н.О. Давидової, А.С. Довгерта, О.О. Посикалюка, Л.О. Красавчикової, Л.В. Красицької, М.І. Ковальова, В.І. Круса, О.В. Крилової, Т.В. Ліснічої, В.В. Луця, М.М. Малєїної, О.М. Мельник, Л.А. Ольховик, А.М. Савицької, В.М. Соловійова, А.В. Соловійова, П.М. Рабіновича, Г.Б. Романовського, З.В. Ромовської, Л.В. Федюк та ін.

Водночас динамізм відносин у сфері особистих немайнових прав людини, нові доктринальні розробки, винайдення нових напрямків та способів їхнього застосування призводять до необхідності адекватного сучасного та перспективного врегулювання цих відносин.

Постановка завдання. Зростання рівня законодавчого закріплення та теоретичного опрацювання різних проявів особистих немайнових прав не знімає проблеми необхідності постійного формування понятійно-категоріального апарату та забезпечення процедур їх здійснення. У межах статті розглянемо проблемні питання формування моделі правового механізму здійснення особистого немайнового права людини.

Результати дослідження. Наважливості побудови абстрактно-логічного понятійного апарату влучно наголошує М.Г. Старинський: «На сучасному етапі розвитку юридичної науки, у тому числі науки, яка досліджує цивільні правовідносини, на перший план виходять питання методології конструювання понять та категорій, яка б дозволила створити адекватний понятійно-категоріальний апарат, що відображав би об'єктивну реальність суспільних відносин. <...> Таким чином, можна стверджувати, що поняття як мінімально-логічна форма уявлення про певний об'єкт чи предмет об'єктивується в дефініціях, що закріплюються в чинному законодавстві, перетворюючись на правові (законодавчі) дефініції. Правові дефініції відіграють важливу роль, оскільки неточна дефініція чи її відсутність дозволяють маніпулювати змістом, формувати хибні уявлення, що призводить до прийняття помилкових рішень органами правозастосування» [1, с. 3–4].

На важливість процедуризації прав людини (формування моделей здійснення) вказано й у сучасній літературі. Так, П.М. Рабінович зазначає: «Цей етап є неодмінним з огляду на те, що після закріплення «називання» у законі прав людини виникає в багатьох випадках необхідність дати відповідь на такі запитання: як реалізувати зазначене в законі право (якими діями, у якій послідовності, формі, у якому порядку тощо). Без відповіді на це запитання таке право ризикує залишитись у суспільстві нездійсненим (навіть якщо для його реалізації вже існують необхідні умови й засоби» [2, с. 20].

Практично поява «масиву» особистих немайнових прав у структурі цивільного та сімейного законодавства відіграє роль правової «інновації», за допомогою якої окремий суб'єкт правових відносин набуває можливості здійснювати основні права у сфері приватного життя. Як окреме інноваційне явище правового характеру особисті немайнові права відзначаються структурованим характером. Проте ця структурованість не має в законодавчій системі завершеного характеру. Цивільному та сімейному праву сьогодні властиві самостійні погляди на внутрішню будову масиву відображених у них особистих немайнових прав. Ми, однак, пропонуємо розглядати як вихідний поділ особистих немайнових прав на дві групи: права, що забезпечують природне існування, та права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи. Водночас немайнові права інтелектуальної власності складають хоч і взаємопов'язаний із правом на творчість, але окремий нормативно-правовий масив.

До кожної із цих груп, у свою чергу, входять різноманітні особисті немайнові права, що відповідно до чинного законодавства можуть бути здійснені, забезпечені, захищені та за певних умов підлягати обмеженням. Відтак постає в усій своїй гостроті проблема деталізації («процедуризації») цих прав.

Знаковим є те, що демократичні держави не лише декларують права й свободи, але й встановлюють на конституційному та законодавчому рівнях правові механізми їх захисту, без яких конкретні права та свободи можуть залишитися лише гаслами. Проте сьогодні цього виявляється замало. Окремим особам (громадянам) та правозастосовним органам досить складно керуватись загальними приписами, дозволами й оцінювати визначені заборони, не уявляючи змісту таких прав та процедур (механізму) їхнього здійснення. Ця проблема, на наш погляд, має два шляхи вирішення: по-перше, розроблення «готових» юридичних структур (моделей) та їх закріплення в структурі законодавства; по-друге, надання більшого значення судовій практиці, зокрема визнання практичної доцільності й можливості запровадження «прецедентного» права. Як видається, поява особистих немайнових прав як самостійного та самодостатнього правового явища приверне більшу увагу до судової практики як джерела формування праворозуміння цього юридичного явища. Сьогодні автори доктрини приватного права порушують питання щодо формування на основі постанов Верховного Суду України судового прецеденту як джерела права у поєднанні з загальнотеоретичним аналізом судової практики як важливого чинника правозастосування [3, с.16].

Під здійсненням цивільних прав ми розуміємо використання суб'єктами права передбачених законом можливостей, які складають зміст цього суб'єктивного права, для задоволення власних потреб. Цінність суб'єктивних прав полягає в їх реальності, тобто можливості реального здійснення повноважень, які випливають зі змісту того чи іншого конкретного суб'єктивного права. Можливість здійснення суб'єктивного цивільного права полягає в реалізації тих правомочностей, які за своїм змістом закладені в правовідношенні [4, с. 71].

Здійснення особистого немайнового права – це задоволення певного правового інтересу. У подальшому звертатиметься увага на процес здійснення окремих складових елементів, що становлять зміст того чи іншого особистого немайнового права, оскільки окреме особисте немайнове право (у нашому випадку – право, що входить до групи тих, що забезпечують природне існування людини) складається з певних структурних елементів. Ці структурні елементи юридично закріплюють певні правові інтереси, які є правовим засобом задоволення тих чи інших потреб, що є змістом особистого немайнового блага. Отже, щоб сформулювати поняття окремого особистого немайнового права, необхідно визначитись із колом тих прав, що становлять його змістову структуру.

Підкреслимо, що особисте немайнове право (наприклад, право на життя або право на здоров'я) здійснюється на практиці не в цілому, здійснюється лише один чи декілька складових елементів, що становлять його зміст. Неможливо уявити таку життєву ситуацію, коли, наприклад, особисте немайнове право на життя підлягало б здійсненню в цілому в межах одних правовідносин.

Відповідно до ст. 272 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) «фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно (в інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники)» [4].

Проявом свободи здійснення особистих немайнових прав у її формалізованому, суто правовому втіленні в приватному праві є перш за все дотримання вимог принципу заборони зловживання правом. Це один із найбільш визначальних принципів цивільного права. Згідно з визначенням професора Є.А. Суханова «принцип заборони зловживання правом можна вважати загальним винятком («генеральною клаузулою», або застереженням (із за-

гальних приватноправових засад)). Відповідно до нього виключається безмежна свобода у використанні учасниками цивільних правовідносин прав, які їм належать. Право завжди має певні межі, як за змістом, так і за способом здійснення передбачених ним можливостей. Такі межі – невід’ємна якість будь-якого права, тому що за їх відсутності право перетворюється у свою протилежність – свавілля» [5, с. 54]. Вітчизняна правова система також закріплює цей принцип на рівні законодавчої норми (ст. 13 ЦК України (межі здійснення цивільних прав)). Зокрема, до таких меж відноситься вимога здійснення особою своїх цивільних прав згідно з можливостями, наданими їй договором або актами цивільного законодавства; вимоги щодо дотримання моральних засад суспільства, а також обмеження (заборони): не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоду іншій особі, а також зловживання правом в інших формах (ч. 3 ст. 13 ЦК України) та вимога, за якою особа під час здійснення своїх прав зобов’язана утримуватись від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині (ч. 2 ст. 13 ЦК України). У ст. 12 ЦК України йдеться про те, що особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд, а також окреслені два вихідні принципи – розумності та добросовісності здійснення права.

Практично свобода в здійсненні прав (як майнових, так і немайнових) має відбуватись у певних межах, що і є проявом формалізованої моральної свободи, зокрема у сфері приватноправових відносин (характерною рисою яких, до речі, і є самоорганізація та самовизначення учасників). Ці «межі здійснення прав» у приватноправовій сфері визначаються на основі загальнодиспозитивного припису: «Дозволено все, що не заборонено законом» (плюс необхідність дотримуватись моральних засад суспільства). У площині дотримання зазначеної принципової лінії поведінки учасників правовідносин і лежить більшість проблемних питань, пов’язаних із процесом здійснення цивільних прав.

Досить вдало, з нашого погляду, сутність цієї проблеми визначена професором С.С. Алексєєвим, він вказує: «Сутність природного призначення свободи полягає в тому, що свобода не просто певне благо, благо взагалі, не один лише простір для самозадоволення, благосного життя, а простір активності, розсортуння природних якостей людини з метою вихідного розвитку всього людського роду. І ця якість свободи (що демонструє «природний розум») втілюється в тому, що саме в умовах свободи (за Кантом – «величності свободи») набуває поширення стан «постійного антагонізму між всіма його членами», тобто стан конкуренції, суперництва, змагальності...» [6, с. 88]. Подолання цього антагонізму вбачається не просто у введенні в правову дійсність «обмежень» тих чи інших прав, у яких опосередковується свобода індивіда в її різноманітних життєвих проявах, а шляхом визначення меж здійснення свободи за допомогою позитивно-правового регулювання. «Визначення й збереження меж свободи – це перш за все її встановлення в змістовних характеристиках, позитивне «укладення», за якого окреслюються її межі, за яких позитивне визначення свободи отримує належне забезпечення [6, с. 91].

У сфері дії публічно-правового механізму регулювання суспільних відносин визначення таких меж здійснення прав відбувається на основі імперативного принципу (дозволено лише те, що прямо передбачено законом). Окреслення прямих дозволів (компетенції, сукупності прав і обов’язків, що складають повноваження учасників відносин) надає всьому процесу здійснення прав чіткості й одноманітності. Зазначене є «корисним» і для приватноправової сфери й перегукується з положенням, зазначеним у ст. 19 Конституції України, згідно з якою правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

У контексті цього питання є досить цікавим результат порівняння правових норм, що містяться у ст. ст. 13, 271, 272 Цивільного кодексу України. І хоча ці норми співвідносяться як норми Особливої та Загальної частини цивільного законодавства, виникає ціла низка запитань, відповіді на які в законодавстві знайти важко.

Виходячи зі змісту цих статей, фізична особа здійснює свої права самостійно відповідно до принципу розумності й добросовісності та відповідно до моральних засад су-

спільства, на власний розсуд визначаючи свою поведінку у сфері приватного життя. Проте ч. 1 ст. 13 ЦК України зазначає, що вона повинна здійснювати свої права (у нашому випадку – права особистого немайнового характеру) у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства.

На стику цих правових вимог і постає у всій своїй гостроті проблема формалізованої моральної свободи в частині цивільно-правових відносин. Ми маємо можливість подвійного тлумачення. Ст. ст. 271, 272 ЦК України говорять про «вільність», «на власний розсуд» здійснення прав, що підтверджується загальним принципом, викладеним у ч. 1 та ч. 5 ст. 12 ЦК України. Водночас ч. 1 ст. 13 ЦК України визначає в якості межі здійснення прав зміст договорів або нормативно-правових актів цивільного законодавства.

Висновки. Який вихід можна запропонувати із цієї ситуації? Бачимо його так. Якщо особисті немайнові права є цивільно-правовим втіленням основних прав людини, які за походженням є природними правами, то є виправданими таке окреслення меж їхнього здійснення. По-перше, найбільш типові моделі реалізації прав повинні знаходити адекватно деталізоване закріплення на рівні законодавчих актів (і не тільки цивільного законодавства). По-друге, такі межі можна визначити за допомогою посилання на категорію «відповідно до розумного стану речей». Зрозуміло, що таке посилання носить характер норми з винятково широким внутрішнім змістом. Проте маємо на озброєнні критерії розумності, добросовісності та моральності, які впливають на відображення змісту посилання на «розумний стан речей». По-третє, є винятково принциповим зростання значення діяльності суду. Це пояснюється тим, що у випадку виникнення конфліктних ситуацій особа, що діяла «відповідно до розумного стану речей», під час здійснення свого особистого немайнового права повинна довести це (тобто те, що її поведінка є справедливою, добросовісною, розумною, моральною). Зростає, крім того, і значення договірного регулювання процесу здійснення багатьох особистих немайнових прав.

Саму модель «механізм здійснення особистого немайнового права» необхідно визначити як наукову категорію, до змісту якої включаємо процедури реалізації передбачених у законодавстві моделей поведінки особи у сфері приватного життя щодо різноманітних нематеріальних благ; гарантії здійснення цих прав (способи та методи забезпечення їх здійснення); зміст обмежень у процесі здійснення (у тому числі й зміст певних заборон), юридичні факти, які виступають підставами виникнення, зміни або припинення правовідносин та цивільні права та обов'язки їхніх учасників.

Режим здійснення того чи іншого особистого немайнового права має визначити процедуру вирішення ситуації конкуренції між суб'єктивними немайновими правами окремих осіб. Щоб визначити такий механізм, передусім необхідно чітко окреслити зміст окремого особистого немайнового права, враховуючи конкретно-історичні особливості розвитку суспільства та місце цього права в системі особистих немайнових прав.

Список використаних джерел:

1. Старинський М. Окремі теоретико-методологічні засади конструювання понять (дефініцій) у праві / М. Старинський // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 10. – С. 3–5.
2. Рабінович П. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект) / П. Рабінович // Український часопис прав людини. – 1999. – № 2. – С. 16–23.
3. Кузнецова Н. Висновки та рекомендації з актуальної теми / Н. Кузнецова // Право України. – 2014. – № 6. – С. 16
4. Цивільне право України: Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / за ред. Я. Шевченко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – 520 с.
5. Гражданское право : [учебник] : в 4 т / под ред. Е. Суханова. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – Т. 1 : Общая часть. – 542 с.
6. Алексеев С. Философия права / С. Алексеев. – М. : Норма, 1999. – 336 с.

